

УДК 343.851

Р. К. Антонов, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Університету митної справи та фінансів

ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН ТА ЇХ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ У ПРОЦЕСІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Розглянуто зміст і особливості оперативно-розшукового забезпечення прав і свобод громадян та їх особистої безпеки у процесі досудового розслідування, проаналізовано стан наукових досліджень з цієї проблеми.

Ключові слова: оперативно-розшукове забезпечення; права і свободи громадян; особиста безпека; досудове розслідування; оперативно-розшукова діяльність.

It was reviewed the content and features operational-investigative providing rights and freedoms of citizens and their personal safety during the pre-trial investigation, analyzed research on this issue.

Key words: operational-search providing; rights and freedoms of citizens; personal safety; pre-trial investigation; investigative operations.

Постановка проблеми. Важливим етапом діяльності правоохоронних органів, на якому вирішуються питання оперативно-розшукового забезпечення прав і свобод громадян, є досудове розслідування. Чинне законодавство України передбачає проведення оперативно-розшукової діяльності (ОРД) на всіх етапах запобігання, своєчасного виявлення, припинення та розслідування злочинів. Зокрема, на оперативно-розшуковій підрозділі, згідно з п. 6 ст. 7 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, покладається обов’язок “забезпечити із залученням інших підрозділів безпеку працівників суду і правоохоронних органів, осіб, які надають допомогу, сприяють ОРД або беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб”. Згідно з ч. 15 ст. 9 Закону оперативним підрозділам надано право проводити “спостереження за особою, річчю або місцем, а також аудіо-, відеоконтроль місця з метою встановлення даних про особу та про її зв’язки у разі, коли є факти, які підтверджують, що нею готується тяжкий або особливо тяжкий злочин, для отримання відомостей, які вказують на ознаки такого злочину, а також для забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб, а також з метою отримання розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави” [1; 2].

Відповідно до ст. 10 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” матеріали ОРД використовуються не тільки “для забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів та осіб, які конфіденційно співробітничали або співпрацювали з правоохоронними органами України, та членів їх сімей”, але й “для взаємного інформування підрозділів, уповноважених здійснювати ОРД, та інших правоохоронних органів” (п. 5. ст. 10), а також “інформування державних органів відповідно до їх компетенції” (п. 6. ст. 10).

© Р. К. Антонов, 2015

Питання забезпечення безпеки учасників кримінального процесу багато років вирішувалося на власний розсуд керівників правоохоронних органів, тому наявний досвід діяльності кримінальної міліції органів внутрішніх справ (ОВС) залишався за межами наукового узагальнення. Прийняття Законів України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” [3] та “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” [4] дозволяє нам розглянути цей елемент оперативно-розшукового забезпечення кримінального судочинства як функціональний обов’язок ОВС. З метою вдосконалення організації діяльності оперативних підрозділів ОВС щодо забезпечення прав і свобод громадян на стадіях документування злочинних дій, реалізації оперативних матеріалів, досудового розслідування справ кримінальних проваджень необхідне оперативно-розшукове забезпечення досудового слідства в кримінальних провадженнях з моменту їх порушення й до завершення розгляду в судах. Крім того, мають виконуватися заходи з нейтралізації активної протидії передбаченому законом порядку судового розгляду справ; установлення й усунення фактів тиску на свідків, потерпілих, спеціалістів та інших учасників процесу тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На необхідність здійснення оперативно-розшукового забезпечення процесу досудового розслідування злочинів під час досудового слідства наголошують також вітчизняні науковці К. В. Антонов, О. М. Бандурка, А. Ф. Волобуєв, О. Ф. Долженков, В. П. Євтушок, М. М. Перепелиця, В. В. Шендрик та ін. Питанням тиску на свідків, потерпілих, спеціалістів та інших учасників процесу з метою ухилення від відповідальності за вчинені злочини багато уваги приділяє А. Ф. Волобуєв у своїй докторській дисертації [5].

Мета статті – розглянути зміст і особливості оперативно-розшукового забезпечення прав і свобод громадян та їх особистої безпеки в процесі досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. На думку О. М. Бандурки [6, 236–237], оперативні підрозділи зобов’язані контролювати ситуацію, що створюється навколо досудового розслідування, й не оминати увагою питання забезпечення прав громадян під час досудового слідства. Більшість порушень конституційних принципів, що мають негативні правові й моральні наслідки для людей, пов’язана з ОРД, а також із негласними слідчими (розшуковими) діями, що здійснюються під час досудового слідства. Тому вважаємо за необхідне розглянути питання забезпечення прав людини під час досудового слідства, що традиційно пов’язано з глобальнішою проблемою – дотриманням права кожної особи на особисту безпеку та справедливе судочинство.

Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто в запобіганні, виявленні, припиненні та досудовому розслідуванні злочинів, а також у судовому розгляді справ кримінальних проваджень – це здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист життя, здоров’я, житла та майна цих осіб від протиправних посягань, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя. Згідно з ч. 3 ст. 6 чинного Закону органи, які забезпечують безпеку, зобов’язані: а) негайно реагувати на кожен випадок протиправних дій, що став їм відомий, стосовно осіб, зазначених у ст. 2 цього Закону, вчинених у зв’язку з їх сприянням судочинству; б) забезпечувати захист життя, здоров’я, житла і майна відповідно до характеру загрози; в) своєчасно повідомляти осіб, узятих під захист, про зміну або скасування заходів щодо їх безпеки.

Неприйняття або несвоєчасне прийняття рішення, несвоєчасне вжиття або нежиття належних заходів щодо безпеки осіб оперативними працівниками, а також

розголошення відомостей про заходи безпеки особами, які прийняли рішення про ці заходи, чи особами, які їх здійснюють, тягне за собою дисциплінарну або кримінальну відповідальність. Такі ж вимоги ставляться й до забезпечення безпеки осіб, що перебувають в установах виконання покарань чи слідчих ізоляторах або у місцях зі спеціальним режимом тримання [7]. Приводом для вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки працівника суду або правоохоронного органу та його близьких родичів може бути:

- заява працівника або його близького родича;
- звернення керівника відповідного державного органу;
- отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози життю, здоров'ю, житлу й майну осіб, які підлягають захисту.

У термін не більше трьох діб, у невідкладних випадках – негайно, приймається рішення про застосування або відмову в застосуванні заходів безпеки. Про прийняте рішення виносять мотивовану постанову із зазначенням конкретних заходів щодо забезпечення безпеки й термінів їх здійснення, про що письмово повідомляють заявника. Якщо заходи безпеки застосовують не на прохання особи, яку беруть під захист, то на це має бути отримано її згоду (Закон України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”). Заборонено приймати рішення про проведення оперативно-розшукових заходів за відсутності підстав.

Під час реалізації оперативно-розшукової функції у процесі досудового слідства працівники оперативних підрозділів нерідко допускають суттєві порушення, трапляються такі негативні явища, як зловживання владою, що призводить до арешту, незаконного тримання під вартою, безпідставного притягнення до кримінальної відповідальності тощо.

Згідно з положеннями Конституції України ніхто не може бути заарештований або утримуватися під вартою інакше як за мотивованим рішенням суду й тільки на підставах та в порядку, встановлених законом (ч. 2 ст. 29). Так, згідно зі ст. 55 Конституції України тільки суд може визнати особу винною у вчиненні злочину й призначити їй кримінальне покарання; призначенням суду є здійснення захисту гарантованих Конституцією кожного прав і свобод. Суд наділений конституційними гарантіями незалежності. Відповідно до Конституції тримання під вартою може мати місце або як міра кримінального покарання, або як запобіжний захід на період досудового провадження, судового розгляду та набрання вироком законної сили [8].

Відповідно до п. 5 ст. 8 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” оперативним підрозділам надано право проводити операції із захоплення злочинців, припинення злочинів. За наявності оперативно-розшукової інформації про підготовку або вчинення злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, орган досудового слідства має право затримати особу, що дозволяє припинити злочинну діяльність, запобігти втечі правопорушника, встановити його особистість, якщо вона не відома, забезпечити участь підозрюваного у процесуальних діях, не допустити підмову свідків і потерпілих, інших спроб перешкодити встановленню істини.

Для забезпечення принципу недоторканості особи за можливого провадження приводу учасників кримінального судочинства оперативні підрозділи в процесі оперативної розробки або на стадії досудового слідства збирають інформацію про осіб, котрі можуть ухилятися від слідства; про можливість учинення протидії слідчому; можливі спроби неявики на допит чи інші процесуальні дії; про місця переховування підозрюваного чи обвинуваченого, зміну місця проживання, виїзду в іншу місцевість тощо.

Забезпечення права на повагу до гідності. Чинне оперативно-розшукове і кримінально-процесуальне законодавство в низці правових норм відтворюють конституційне право громадянина на повагу до його гідності (ст. 28 Конституції). Гарантія поваги до гідності особи не залежить від процесуального положення її як учасника кримінального судочинства, гласності чи негласності здійснюваних стосовно підозрюваного оперативно-розшукових заходів, тяжкості вчиненого злочину, віку, статі, політичних, релігійних та інших переконань [9, 82].

Важливою гарантією права на повагу до гідності людини є конституційна норма, яка визначає неможливість піддання жодної особи без її згоди освідуванню, медичним, науковим чи іншим дослідом (ч. 3 ст. 28 Конституції). Під час застосування таких дослідів слід мати на увазі дійсну добровільність згоди людини, включаючи правила щодо встановлення дієздатності та правоздатності. Медичні та наукові досліді ні в якому разі не повинні проводитися способом, що принижує гідність особи. Крім того, однією з гарантій поваги до гідності особи є заборона оперативним підрозділам для одержання інформації застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні та інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей і навколишньому середовищу (ст. 9 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність").

Отже, основу гарантій права на повагу до гідності особи в оперативно-розшуковій та кримінально-процесуальній діяльності становлять цінності і блага, які належать кожній людині, охороняються конституційними і правовими нормами: здоров'я, честь, гідність, соціальна активність та ін. Виходячи з цього, можна виділити елементи системи гарантій, такі як:

- а) правова і соціальна охорона честі, гідності, доброго імені;
- б) притягнення до юридичної або кримінальної відповідальності службових осіб правоохоронних органів, які допустили порушення права на повагу до гідності людини в процесі проведення ОРД, досудового розслідування, здійснення правосуддя.

Водночас ця система передбачає охорону й забезпечення таких благ і цінностей, якими особа наділяється як громадянин і як суб'єкт ОРД.

Гарантії невтручання в особисте і сімейне життя – це збереження особистої та сімейної таємниці, забезпечення можливості людини перебувати у стані відносно не залежності від держави, її правоохоронних органів і суспільства. Гарантії невтручання в особисте і сімейне життя особи (ст. 32 Конституції) ґрунтуються на Загальній декларації прав людини, де у п. 3 ст. 16 констатується: сім'я є природною і основною ячейкою суспільства й має право на захист з боку суспільства і держави. Ця теза також зафіксована у п. 1 ст. 23 Міжнародного пакту про цивільні і політичні права від 16 грудня 1966 р.

Чинне оперативно-розшукове законодавство встановлює спеціальні гарантії щодо збирання, використання й поширення конфіденційної інформації про особу. Серед конфіденційної інформації щодо особистості важливе значення має інформація професійного характеру, розголошення якої теж може завдати шкоди діловій, виробничій, банківській, комерційній діяльності особи чи її особистому або сімейному інтересу. Тому законодавець установив певні гарантії отримання та використання такої інформації.

Гарантуючи невтручання в особисте і сімейне життя, Конституція України (ч. 3 ст. 32) надає громадянину право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоуправління, установах і організаціях з відомостями про себе, які не належать до державної або іншої захищеної законом таємниці. Відповідно до ст. 31 Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р. громадяни мають право доступу до інформації про них, заперечувати її правильність, повноту, доречність тощо.

У разі порушення принципу невтручання в особисте і сімейне життя громадянина він має право у встановленому порядку одержувати від органів, на які покладено здійснення ОРД, письмове пояснення з приводу обмеження його прав і свобод. Відмова в доступі до такої інформації або приховування її, незаконне збирання, використання, зберігання чи поширення можуть бути оскаржені в суді.

Право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої збиранням, збереженням, використанням та поширенням конфіденційної інформації про особисте життя громадянина або його сімейне життя, забезпечується конституційною гарантією, викладеною в ст. 56 Конституції, у гл. 40 Цивільного кодексу України та в інших законодавчих актах держави. Так, ст. 11 Закону України “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду” (від 1 грудня 1994 р. № 266/94 ВР з останніми змінами від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII) передбачає: якщо відомості про застосування або притягнення громадянина до кримінальної відповідальності, застосування до нього як запобіжного заходу взяття під варту чи накладення на нього адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт були поширені в засобах масової інформації, то на вимогу цього громадянина, а в разі його смерті на вимогу його родичів чи органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, слідчого, прокурора або суду, засоби масової інформації протягом одного місяця роблять повідомлення про рішення, що реабілітує громадянина, відповідно до чинного законодавства України (ст. 37 Закону України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”) [10].

Серед конфіденційної інформації особливо важлива та, що перебуває в розпорядженні інших державних органів. У чинному законодавстві передбачені суворі обмеження, які стосуються цієї інформації та засобів її розголошення. Наприклад, у ст. 40 “Основ законодавства України про охорону здоров’я” від 19 листопада 1993 р. зазначено, що медичні працівники та інші особи, в тому числі оперативні співробітники, яким у зв’язку з виконанням професійних або службових обов’язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну та сімейну сторону життя громадянина, не мають права розголошувати ці відомості, крім передбачених законодавчими актами випадків. Конфіденційними даними про особисте і сімейне життя вважаються також сповідь священнослужителя, усиновлення дитини тощо. Так, ст. 11 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” забороняє залучати до виконання оперативно-розшукових завдань адвокатів, нотаріусів, медичних працівників, священнослужителів, журналістів, якщо таке співробітництво буде пов’язано з розкриттям конфіденційної інформації професійного характеру.

Новелою конституційного принципу невтручання в особисте і сімейне життя людини став родинний імунітет. Відповідно до ст. 63 Конституції України особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім’ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Отже, особа не може й примушуватись давати такі показання чи пояснення.

Гарантії об’єктивної істини і презумпції невинуватості в ОРД, де на відміну від слідчих, які встановлюють об’єктивну істину в ході досудового розслідування, оперативні працівники збирають і фіксують фактичні дані задовго до порушення справи кримінального провадження. Для оперативних підрозділів кримінальної міліції фактичні дані за своїм змістом – це інформація (відомості), яка свідчить про підготовку або вчинення злочину (часто латентного), про особу підозрюваного та його співучасників, злочинні зв’язки, місця переховування знярядь злочину, об’єктів злочинного посягання

тощо. Зрозуміло, що самі факти (події, явища дійсності) не можуть бути фактичними даними, тому що їх не можна “приєднати” ні до оперативної, ні тим більше до справи кримінального провадження. Слід говорити лише про виявлення, одержання і фіксацію негласної інформації, яка в подальшому могла б стати доказовою й використовуватись в обґрунтуванні висновків і рішень в оперативно-розшуковій або справі кримінального провадження, формулюванні слідчих та оперативно-розшукових версій, установленні об’єктивної істини. Тому для всебічного й повного дослідження події злочину, особи винного немає різниці в тому, хто отримав ці фактичні дані. Але щоб вони стали доказами (“інструментом” установлення об’єктивної істини), необхідна їх перевірка й оформлення процесуальним шляхом.

Правовою гарантією встановлення істини в ОРД виступає також і презумпція невинуватості як система нормативних приписів, що реалізуються в окремих оперативно-розшукових і процесуальних діях та відповідних правовідносинах учасників. Так, ст. 62 Конституції України визначає: особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком. Ця норма-принцип повністю відповідає ч. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, де зазначається, що кожен обвинувачений у злочині має право вважатися невинуватим, поки винуватість його не буде доведено згідно із законом, тобто презумпція невинуватості виступає як правова гарантія встановлення істини в справі кримінального провадження.

Отже, принцип презумпції невинуватості має дуже важливе юридичне й етичне значення, гуманний зміст. Він тісно пов’язаний із принципами кримінального процесу та ОРД, тому ми цілком обґрунтовано говоримо не просто про сукупність правових норм, але й про систему гарантій презумпції невинуватості. Необхідно водночас відверто зауважити, що дотримання принципу презумпції невинуватості в ОРД через її негласність і конфіденційність має свої особливості. На відміну від слідчих, прокурора й суду, які, встановлюючи істину в справі, в ході досудового слідства звертаються до подій минулого, а з появою у справі кримінального провадження процесуальних фігур підозрюваного, обвинуваченого, підсудного для них презумпція винуватості все більше персоніфікується, оперативні працівники у процесі негласної розробки нерідко стають своєрідними свідками фактів та епізодів злочинних дій, що закономірно формує в них суб’єктивне ставлення до тих, кого вони розробляють. За таких умов у оперативних працівників може спостерігатися “надоб’єктивність”, “обвинувачене” ставлення до підозрюваного, особливо в тих ситуаціях, коли вони безпосередньо спостерігають їхні спроби дезінформувати оперативний підрозділ, організувати контрспостереження або контрагентурні заходи, інші засоби протидії. На належне дотримання принципу презумпції невинуватості з боку оперативного працівника можуть впливати також інші особливості оперативно-тактичної ситуації, у тому числі морально-психологічна позиція об’єктів оперативної розробки, їх фанатизм, жорстокість тощо. Тому оперативним працівникам, окрім професіоналізму, необхідно мати належний рівень моральності й загартованості, щоб не вийти за рамки законності, принципів положень презумпції невинуватості.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На підставі викладеного можна зробити висновок, що до змісту збирання доказової інформації в інтересах установлення об’єктивної істини входить установлення її достовірності, належності, допустимості й достатності для всебічного й повного дослідження обставин злочину. Для цього оперативні підрозділи ведуть відповідні

справи оперативного обліку, самостійно визначають тактику проведення гласних і негласних заходів, їх спрямованість – пошукові, розвідувальні чи контррозвідувальні; застосування оперативних та оперативно-технічних засобів. Проте діяльність слідчого й оперативного працівника об'єднує така правова закономірність: якщо фактичні дані (доказова інформація) були отримані з грубим порушенням чинного оперативно-розшукового чи кримінально-процесуального законодавства, а тим більше, якщо вони отримані в результаті порушення конституційних принципів, то такі фактичні дані завжди викликають сумнів в їх достовірності й допустимості для використання в кримінальному судочинстві, встановлення об'єктивної істини. Саме це і є гарантією істини у справі застосування до винного справедливих заходів впливу й непритягнення до відповідальності невинного.

Список використаних джерел:

1. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII зі змінами і доповненнями 2005 р. // Діяльність ОВС України з протидії використанню коштів, одержаних від незаконного обігу наркотиків : практ посіб. – К. : ВПЦ ГШ МВС України, 2008. – С. 188–207.
2. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України : наук.-практ. коментар / Кондратьєв Я. Ю., Козаченко І. П., Обушевський І. Ф. – К. : РВВ МВС України, 1993. – 120 с.
3. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
4. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3782-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.
5. Волобуєв А. Ф. Подолання протидії організованих злочинних груп по розслідуванню економічних злочинів / А. Ф. Волобуєв // Вісник Луганського інституту внутр. справ МВС України. – Луганськ, 1999. – Вип. 3. – С. 201–213.
6. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність : підручник / Бандурка О. М. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту. внутр. справ, 2002. – Ч. I. – 336 с.
7. Про затвердження Інструкції про порядок здійснення заходів щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби [зі змінами, внесеними згідно з наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 30.11.2011 р. № 215 (1329-12)] [Електронний ресурс] : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 04.04.2013 р. № 61. – К., 2013. – 7 с. (станом на 05.10. 2013 р.) // Верховна Рада України : офіц. сайт. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
8. Коментар до Конституції України. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996.
9. Про ратифікацію Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню : Закон України від 24 січня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 11. – Ст. 94.
10. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.